

**Lozan Konferansı'nda Görüşülen Ana Sorunların
Kamuoyuna Yansıması: The Alliance Review ve The Daily
Journal Gazeteleri Örneği**

**Public Reflection of the Main Issues Discussed at the
Lausanne Conference: The Case of The Alliance Review and
the Daily Journal**

Pelin HELVACI*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
05.06.2023	07.06.2023	30.06.2023	Araştırma
Atıf/Citation: Helvacı, Pelin, "Lozan Konferansı'nda Görüşülen Ana Sorunların Kamuoyuna Yansıması: The Alliance Review ve The Daily Journal Gazeteleri Örneği", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 2 (1), 2023, s. 63-89.			

ÖZET

Müttefik Devletler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya ile Versailles, Avusturya ile St. Germain, Bulgaristan ile Neuilly ve Macaristan ile Trianon Antlaşması imzalamıştı. Osmanlı Devleti ile ise 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması imzalanmıştı. Milli Mücadeleden sonra Misak-ı Milli olarak kabul edilen gerçekçi sınırların çizilmesini sağlamak üzere Mudanya Mütarekesi'ni takiben tarafsız olan İsviçre'nin Lozan şehrinde bir barış konferansı toplanmıştı. Dünya basınından gazetecilerin takip ettiği konferansa Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gözlemci olarak katılmış, Amerikan basını da konferansı yakından takip etmiştir. ABD'nin kuzeydoğusunda yer alan Ohio eyaletinin gazeteleri *The Alliance Review* ve *Daily Journal* da çeşitli ajanslar aracılığıyla konferansla ilgili haberleri okuyucularına vermiştir. Konferansın kesilmesi sürecinde zaman zaman gözlemci statüsünden çıkarak arabulucu olan ABD, konferans boyunca "açık kapı" politikasını benimsemiş, Müttefiklere sağlanan ayrıcalıklardan yararlanmayı hedeflemiştir. Amerikan Senatosu bu antlaşmayı onaylamasa da Türk heyeti antlaşmanın imzalanmasının ardından Lozan'dan hemen dönmemiş, 6 Ağustos 1923'te ABD ile dostluk antlaşması imzalamıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Konferansı, Lozan Antlaşması, Türkiye-ABD ilişkileri, Amerikan basını, Türk siyasi tarihi.

* Dr. Öğr. Gör., İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye, helvacip@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0779-1699.

ABSTRACT

At the end of World War I, the Allied Powers had signed treaties with Germany (Versailles), Austria (St. Germain), Bulgaria (Neuilly), Hungary (Trianon) and Turkey. Following partitioning of Ottoman territory in Paris Peace Conference on January 25th 1919, Sèvres Peace Treaty had been signed with the Ottoman state on August 10th 1920. This treaty paved the way for national independence movement that aimed to draw realistic borders. After Mudanya Armistice that brought an end to Turkish-Greek War, a new peace conference needed to convene in a neutral state, Switzerland and Lausanne had been chosen by both parties. The conference took attention of journalists and politicians from around the world including American representatives. The US has attended the conference as observer, as she supported “open door” policy and acted as intermediary force in some issues. She also wanted the continuation of the privileges that prevailed to the Allied Powers. Despite the fact that the treaty has not been ratified by American Senate, after the conference Turkish delegation signed a treaty with the American representatives on August 6th 1923. This article aims to explain how a part of American public saw Lausanne Conference by looking at the Ohio newspapers, *The Alliance Review* and *The Daily Journal*.

Keywords: Lausanne Conference, Lausanne Treaty, Turkish-American relations, American newspapers, Turkish political history.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın ardından imzalan Sèvres Antlaşması Osmanlı Devleti'nin topraklarını parçalamış, bir yazarın gözünde “modern tarihte en ağır cezalar getiren barış anlaşmalarından ve savaş ganimetlerinin en cüretkâr ve en kasti paylaşımından biri olmuştur.”¹ Bu büyük toprak kayıplarının yanında İstanbul'da konumlanan bütün kurumlar da yabancı kontrolüne girmiş, bunlara karşı büyük bir mücadele verilmişti. Başarılı geçen Milli Mücadele'nin ardından Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı². Mütarekeyi takiben barış konferansının toplanması kararlaştırılmış, İtilaf Devletlerinin isteğiyle Lozan'da bir araya gelinmiştir. 20 Kasım 1922'de başlayan konferansın ilk safhası 4 Şubat 1923'te sona ermiş, kapitülasyonlar konusu üzerinde anlaşmaya varılamadığı için toplantıya ara verilmiştir. Konferans ikinci evrede 23 Nisan 1923'te yeniden toplanmış, nihai olarak 24 Temmuz 1923'te antlaşma imzalanmıştır³. Bu süreçte Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın başında olduğu Türk heyeti temsil etmiştir⁴. Konferans sonunda Türkiye'nin sınırları çizilmiş ve çoğu sorunun çözümü sağlanmıştır.

¹ Leland Games Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932, s. 269'dan akt. Joseph C. Grew, *Lozan Günlüğü*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul 2002, s. 11.

² Bkz. İsmail Eyüboğlu, *Mudanya Mütarekesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

³ Onur Öymen, *Çöküşten Zafere Lozan*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2022, s. 326.

⁴ Heyette Sıhhiye Bakanı Rıza Nur, ikinci delege ve Maliye Bakanı Hasan Saka delegedir. Otuz altı kişilik heyetin bir kısmı şu isimlerden oluşmaktadır: Celal Bayar, Zekai Apaydın, Zülfü Tigrel, Münir Ertegün, Hikmet Bayur, Tevfik Bıyıklıoğlu, Şükrü Kaya ve Fuat Ağralı. Eminoğlu Malkoç, “100. Yılına Giderken Lozan Barış Antlaşması Hakkında Değerlendirmeler,” *Toplumsal Tarih*, İstanbul Temmuz 2019, s. 38.

Lozan'da ilk defa Türkiye, I. Dünya Savaşı'nı kazanan devletlerle aynı masada ve eşit koşullarda mücadele edecekti⁵.

Konferans, başından itibaren dünya basını tarafından izlenmiş, Amerikan basınının bir parçası olarak Ohio gazeteleri de bu dönemi Associated Press ve United Press ajansları aracılığıyla yakından takip etmiştir. Bu çalışmada Ohio gazetelerinden *The Alliance Review* ve *The Daily Journal* gazetelerinde Lozan Konferansı'nın yansımaları incelenmiştir. Bu gazeteler, Lozan Konferansı'ndaki ana konular hakkında en geniş bilgiyi verdikleri için ve Amerikan kamuoyunun nasıl yönlendirildiğini gösterdiği için seçilmiştir. Söz konusu konuların daha anlaşılır olması için önce konularla ilgili genel bilgi verilmiş, ardından anılardan, resmi kaynaklardan ve çeşitli araştırmalardan faydalanılarak, konuların gazetelerde nasıl ele alındığı verilmiştir. Bu bağlamda, Lozan ve İstanbul'daki ajanslardan alınan haberler Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin "açık kapı" politikasını (*sürekli serbestlik*) savunduğunu ve Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar ve Musul konularında bazı talepleri olduğunu göstermektedir.

Konferans Başlarken

Konferansa İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve Japonya hükümetleri katılmıştır⁶. Boğazlarla ilgili görüşmelere Karadeniz'e kıyı devletler olarak Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'ın katılmasına karar verilmiştir⁷. Kurulan üç komisyondan, sınırlar, uyrukluk ve Boğazların görüşüleceği birinci komisyona İngiltere'den Dışişleri Bakanı Lord Curzon, kapitülasyonlar, azınlıklar ve ayrıcalıklar konularının görüşüleceği ikinci komisyona İtalya'dan Marki Garroni ve mali işlerin görüşüleceği üçüncü komisyona da Fransa'dan Pierre Eugène C. Barrère başkanlık edecekti⁸. Bu komisyonları kendi isteğine göre oluşturan Curzon, Müttefikler için bazı telafiler sağlama gereği de duymuştu: Fransa için tazminatlar konusunda diplomatik destek, İtalya için eski Osmanlı topraklarında iktisadi kazançlar ve ABD için de "açık kapı" politikasının kabulü⁹. ABD, bu

⁵Child'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 767.68119/174: Telgraf., 22. Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d746>, 25 Aralık 2022; Öymen, *age.*, s. 25.

⁶ Baskın Oran, "Lozan Barış Konferansı," *Türk Dış Politikası*, Cilt 1, Haz. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 221; Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Çev. Mehmet Morali, Alfa Tarih, İstanbul 2011, s. 73.

⁷ABD'nin Boğazlar komisyonuna katılması hakkındaki yazışmaların birincisi İngiltere'deki Amerikan Büyükelçisi Harvey'in Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 12 Ekim 1922 tarihli ilk telgrafında görülebilir. Bkz. Harvey'den Dışişleri Bakanlığı'na 767.68119/20: Telgraf., 12 Ekim 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d726>, 25 Aralık 2022.

⁸ Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi," *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s.11-16 ve Resul Babaoğlu, "Muhabereden Diplomasıye: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35/, S. 99, Ankara 2019, s. 106 ve Demirci, *age.*, s. 76.

⁹ Demirci, *age.*, s. 55. Amerikan temsilcisi Child'ın "Açık kapı" bildirisi hakkında bkz. Seha L. Meray (Çev.), *Lozan Barış Konferansı: Tutanak-Belgeler*, Takım I, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 377 ve Amerikan heyetinden Dışişleri Bakanlığı'na 767.68119T&M/7: Telgraf., 25 Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d751>, 25 Aralık 2022.

politikayla 19. yüzyıldan itibaren Müttefiklere sunulmuş olan kapitülasyonlardan faydalanmak ve Ortadoğu’da en az diğer ülkeler kadar söz sahibi olmak istemekteydi.

Konferans açılmadan önce Lozan’a varmış olan gazeteciler gözlemlerini başta Associated Press olmak üzere ajanslara bildiriyor, ajanslar da ulusal ve yerel gazetelerle bu bilgileri paylaşıyordu. Bu paylaşımlar ilerleyen günlerde görüleceği gibi sadece konferansta görüşülen konuları kapsamıyor, özellikle Türk heyetinin dış görünüşünden konferanstaki ortama kadar geniş bir yelpazede yer alıyordu. Örneğin Associated Press muhabiri Türk heyetinin giyiminden çok etkilenmiş, Türklerin Batılı gibi giyindiğini söyleyerek diğer heyetlerden görünüş itibariyle hiçbir farkının olmadığını altını çizmiştir¹⁰.

Konferansın adı “Yakındoğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı” olarak belirlenmiş, Amerikan basınında da *Near East Conference* olarak tanımlanmıştır. Bu, ABD’nin Yakındoğu’daki ekonomiyle ve petrolün paylaşımıyla ilgili sorunlarla ilgili olduğunu göstermektedir. Bu sorunların yanında *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin belirttiğine göre, ABD, azınlıkların durumu, Amerikan eğitim kurumları ve Boğazların yönetimiyle ilgilenmektedir¹¹. ABD konferansa gözlemci olarak katılacaktır¹². ABD’nin Roma büyükelçisi Richard Washburn Child, Lozan’da ABD’yi gözlemci olarak temsil edecekti¹³. Heyetteki Joseph C. Grew, Bern orta elçisiydi ve heyette yardımcı konumundaydı. Grew, bir müddet sonra Türkiye’deki ilk Amerikan büyükelçisi olacaktır.

The Alliance Review’da Associated Press tarafından verilen ilk haberlerde, 13 Kasım’da açılması gereken konferansın bir hafta ertelenerek 20 Kasım’da açılacağı belirtilmiş, bu ertelemenin Müttefik Devletlerin emrivakisi üzerine gerçekleştirildiği yazılmıştır¹⁴. *The Daily Journal Herald*’e göre de bu devletler konferans sırasında

¹⁰ “Kemal Chief will Visit Paris Prior to Conclave,” *The Alliance Review*, 14 Kasım 1922, s. 2. İnönü, yakında Lozan’da şapka takarak Avrupalı gibi giyinmeye alıştıklarını ve Ankara’ya döndüğünde artık kalpak giymediğini söyler. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s. 381 ve Babaoğlu, “Muhabereden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar,” s. 111.

¹¹ “Amerika ve Biz,” *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Teşrinisani 1338’den akt. Kenan Özkan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 276.

¹² “To Invite US to Lausanne Peace Parley,” *The Daily Journal Herald*, 26 Ekim 1922, s. 1 ve “America Declines to Participate in Near East Peace Conclave,” *The Alliance Review*, 31 Ekim 1922, s. 9; Lozan Barış Konferansı Tutanakları, 1. Cilt, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s. 7.

¹³ Child, konferansın açılışında ABD’nin konumunu şöyle açıklamaktadır:

“ABD temsilcileri, genel oturumlarda komisyonların ve alt komisyonların oturumlarında hazır bulunmak ve öteki temsilcilerle aynı eşitlik düzeyinde görüşünü söylemek hakkı olan temsilciler durumundadırlar. Amerikan Temsilci Heyeti, ne oy kullanmak hakkı, ne başkanlık, ne de başka bir konuya ilişkin herhangi bir görev yüklenmek, herhangi bir anlaşmaya ya da bir rapora imza koymak istemektedir.” Fahir Armaoğlu, “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika,” *Bellekten*, C. 55/ S. 213, Ankara 1991, s. 489 ve Özkan, *age.*, s. 277.

¹³ Child’dan Dışişleri Bakanlığı’na, 767.68119/174:Telgraf. 22 Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d746>, 25 Aralık 2022.

¹⁴ “İsmet Pasha Boastful on the Eve of Peace Conference,” *The Alliance Review*, 13 Kasım 1922, s. 1.

izlenecek diplomatik manevralarla kapitülasyonlar ve ekonomik menfaatler konularında işbirliği yapmayı hedefliyordu¹⁵. Konferansın bir hafta geciktirilmesinin sebebi buydu¹⁶. Lord Curzon ve Fransız Başbakanı Poincaré Lozan'a doğru hareket ederken Lozan yakınındaki Territet kasabasında İtalyan Başbakanı Mussolini'yle buluşmuş, izlenecek stratejiyi görüşmüşlerdi. İngiltere'nin Fransız ve İtalyan heyetlere kabul ettirdiği esaslarda Boğazlar, kapitülasyonlar, tazminatlar ve İstanbul'un boşaltılması gibi konular üzerinde anlaşmaya varılmış, Türkiye'nin sıkıştırılmaya çalışılacağı belirtilmişti¹⁷.

İsmet Paşa, Lozan'a varduktan bir gün sonra, yani 12 Kasım'da Fransız Başbakanı'nın daveti üzerine Paris'e gitmiş, başta devlet başkanı Poincaré olmak üzere Fransız idarecileriyle yakın temas kurmuştur¹⁸. İki devlet adamı konferansın açılışından önce, borçlar, imtiyazlar ve yabancı okullar hakkında görüşmüş, bu görüşmeyi Türk dostu olarak bilinen Franklin Bouillon ile bir görüşme takip etmiştir¹⁹. İnönü anılarında bu görüşmeler hakkında şöyle der:

Konferans başlamadan önce, Fransa'yla zaten iyileşmekte olan ilişkilerimizin daha da ilerleyeceğine, tüm zorluğun İngiltere tarafından kaynaklanacağına inanmıştık. Lozan Konferansı'nın başlangıcında, İngiliz hükümeti Müttefikler arasında birliği sağlamak için her çabayı harcıyordu. Bu bizim beklediğimiz bir hareketti, ama uygulamada, İngiltere'nin çabaları sanılandan daha etkili oldu²⁰.

İsmet Paşa, bu görüşmeleri Heyet-i Vekile Reisliği'ne gönderdiği telgrafında da belirtmiş, Türk heyetinin Lozan görüşmelerini Misak-ı Milli temelinde başlatacağını ve kapitülasyonların kesinlikle kabul edilmeyeceğini bildirdiğini yazmıştır²¹. Zaten Türk heyetine TBMM Hükümeti tarafından verilen 14 maddelik yönergenin iki maddesinde yer alan konularda tavize yanaşılmaması ifade edilmişti. Bunlar, Ermeni yurdu oluşturulmayacağı ve kapitülasyonların kaldırılması gerektiğidir²².

¹⁵ Öymen, *age.*, s. 253. Bu ortak cephenin dağılışı için bkz. "Britain and France Now Split Apart," *The Daily Journal Herald*, 31 Ocak 1923, s. 1.

¹⁶ İnönü, *Hatıralar*'ında konferansın gecikme nedeni olarak İngiltere'deki seçimleri gösterir. İnönü, *age.*, s. 320. 15 Kasım 1922'de yapılan genel seçimde Liberal Partili David Lloyd George, Bonar Law tarafından yenilgiye uğratılmış; Muhafazakârlardan oluşan bir kabine işbaşına geçmişti. Lord Curzon Dışişleri Bakanı olarak aynı görevde kalmıştır. Ayrıca İtalya'da da hükümet değişikliği olmuş, 30 Ekim 1922'de iktidara Benito Mussolini gelmiştir. Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 29.

¹⁷ Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993, s. 63, Öymen, *age.*, s. 254.

¹⁸ İsmet Paşa'nın Ankara-İstanbul-Lozan-Paris yolculuğu ve basına verdiği demeçler için bkz. Hakan Uzun, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53 (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), Ankara 2012, s. 329-350.

¹⁹ Karacan, *age.*, s. 61 ve Öymen, *age.*, s. 251.

²⁰ İnönü, *age.*, s. 321.

²¹ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 4.

²² Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu," *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. 2/S. 2, Ankara Güz 2000, s. 209-225.

13 Kasım'da *The Alliance Review*'de Türklerin üç yıl önce imzaladığı Sèvres Antlaşması'ndaki durumundan oldukça farklı bir pozisyonda oldukları vurgulanmış, İsmet Paşa ve delegelerin kendilerine güvenlerinin tam oldukları ifade edilmişti²³. Yine de İsmet Paşa, bütün bu görüşmelerde ihtiyatlı, dikkatli ve çekingen davranıyor, müzakerelerde nasıl bir yol izleyeceği hakkında bir ipucu vermiyordu²⁴.

20 Kasım 1922'de açılan konferans, daha başlar başlamaz görüşmeler dışındaki saatlerin Müttefiklerin Dışişleri Bakanları ile başdelegelere ayrılmasıyla resmi olmayan bir şekle bürünmüştü²⁵. Bu bağlamda Lord Curzon, Mussolini ve Poincaré 'ye yemek vermiş, ardından bu iki devlet adamı da Lord Curzon'a davet vermişti. Lord Curzon, İsmet Paşa ile de görüşmüş, konferansta Türk heyeti için en önemli konuyu sormuş, İsmet Paşa da "tam bağımsızlık" demiştir. Curzon da buna İngiltere için en önemli konunun "barış" olduğunu söyleyerek cevap vermiştir²⁶. Konferansa hâkim olan hava, Türkiye ile ilgili sorunların kapalı kapılar ardında görüşüleceği ve Türkiye'nin Müttefik Devletlerin sunduğu şartları kolaylıkla kabul edeceği yönündeydi.

21 Kasım'da Ohio basınında verilen konferansın açılış haberine göre İsmet Paşa, Müttefiklerle anlaşma yoluna gidecek, barışı kolaylıkla kabul edecekti²⁷. Bir gün sonra verilen habere göre ise, Noel'e kadar barış mümkün olamayacaktı. Bu ani değişikliğin nedeni Türk heyetinin her konunun üzerinde dikkatli davranacağına sinyalini vermesiydi. İlk anlaşmaya varılan Yunanistan'la mübadele sorunu dışında tüm alanlarda Türk heyeti titiz bir inceleme istiyor, sorunların çözüm önerilerini bütün ülke heyetlerinden dinledikten sonra ek süre talep ediyor, kendi görüşlerini belirtmeyi en sona saklıyordu. Bu yöntem, bir asker olarak İsmet Paşa'nın diplomatik taktikleri dikkatli bir şekilde değerlendirdiğini ve başta Lord Curzon olmak üzere Müttefik Devletlerin temsilcileriyle aynı seviyede olduğunu kabul ettirdiğini göstermesi bakımından önemlidir²⁸. Amerikan heyetinden Grew'un tespitiyle İsmet Paşa, "muzaffer bir ulusu temsil ediyor, ama yıkılmış bir düşman gibi görülüyordu. Konferansın örgütlenmesinde heyetine herhangi bir söz hakkı verilmiyordu."²⁹

Curzon, İngiltere için en önemli konunun "barış" olduğunu söylüyor ve İngiltere için en önemli olan Boğazlar ve Musul sorunlarında ilerleme

²³ "İsmet Pasha Boastful on Eve of Peace Conference," *The Alliance Review*, 13 Kasım 1922, s. 1. Konferansın 13 Kasım 1922'te başlayacağını bildiren telgraflardan biri için bkz. Fransa'daki Amerikan Büyükelçisi Herrick'ten Dışişleri Bakanlığı'na 767.68119/30: Telgraf, 26 Ekim 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d728> (25 Aralık 2022).

²⁴ Karacan, *age.*, s. 61.

²⁵ Karacan, *age.*, s. 92.

²⁶ İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Reisliği'ne, 21 Kasım 1922, Şimşir, *age.*, s. 5.

²⁷ "Actual Work of Lausanne Peace Meet Begins Today," *The Alliance Review*, 21 Kasım 1922, s. 1.

²⁸ Babaoğlu, "Muhabereden Diplomasiye: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar," s. 111.

²⁹ Grew, *age.*, s. 30 ve Demirci, *age.*, s. 77.

kaydedilmedikçe diğer konulara geçilemeyeceği sinyalini veriyordu³⁰. William Hale'in belirttiği üzere İngiltere'nin asıl isteği İngiliz savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçebilmesi ve Musul vilayetinin İngilizlerin yönettiği Irak'a bağlanmasıydı³¹. Bu görüşler Türkiye'nin çıkarlarına aykırı olmakla beraber Lord Curzon İsmet Paşa ile zaman zaman birebir görüşmeler de yapıyordu.³² Bu görüşmelerden birini Amerikan temsilcisi Joseph C. Grew kitabında şöyle anlatmaktadır: “Lord Curzon, İsmet Paşa'ya haylaz bir okul çocuğu gibi davranıyor, “İsmet” diyordu, “Bana en çok bir müzik kutusunu hatırlatıyorsun. Her Allah'ın günü hep aynı eski melodiyi çalıyorsun. Ta ki hepimizi hasta edene dek... Egemenlik, egemenlik, egemenlik...”³³

Ohio gazetelerinde Lozan Konferansı'ndan, derinliği değişiklik gösteren dört önemli konudan haberler görülmektedir: Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar ve Musul sorunu.

Başlıca Konular

Boğazlar

On dokuzuncu yüzyılda Rusya Akdeniz'e inebilmek için savaş gemilerinin Boğazlardan serbest geçiş yapabilmesini istiyor, İngilizler ise Boğazların Türk kontrolünde kapalı tutulmasını istiyordu. Yirminci yüzyılda ise İngilizler Boğazların savaş gemilerine açık kalmasını isterken Sovyetler kapalı kalmasını istiyorlardı³⁴. Bu konu üzerinde Türkiye ve Sovyetler Birliği konferansın toplanmasından önce Ankara'da ikili görüşmelerde bulunmuş, Türkiye Misak-ı Milli'de açıkça yer aldığı üzere Boğazlarda kendi hakimiyetini savunmuştur³⁵. Bunu Sovyetler Birliği de desteklemektedir. Örneğin Lenin ve Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin daha konferans toplanmadan önce çeşitli demeçler vermiş, Boğazlar'ın uluslararası bir cemiyet tarafından değil, Türkiye tarafından kontrol edilmesi isteğini duyurmuştur³⁶.

Konferans sırasında İsmet Paşa hemen her gün Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'le görüşüyor, Boğazlar konusunda fikir alışverişi yapıyordu. Türk heyetinin

³⁰ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 45.

³¹ Hale, *age.*, s. 46.

³² Öymen, *age.*, s. 260. İnönü, anılarında Lord Curzon'un çok iyi konuşan bir politikacı olduğunu, zaman zaman düşüncelerini yarı şaka yollu sezdirmekten geri kalmadığını belirtir ve “bu kadar kavgadan sonra aramızda birbirimizi şahsen incitecek, kırgınlık ve antipati bırakacak bir hadise, bir söz geçmemiştir” der. İnönü, *age.*, s. 345.

³³ Grew, *age.*, s. 66.

³⁴ Hale, *age.*, s. 46. İngiliz yetkililerden Reginald W.A. Leeper'in yorumuna göre bu tutum eski Rus ulusal politikasıdır. Sovyetler Birliği güçlü olduğu zamanlarda Boğazlar savaş gemilerine açılmalı, güçsüz olduğu zamanlarda ise kapalı olmalıdır. Sonyel, *age.*, s. 26.

³⁵ Öymen, *age.*, s. 249, İnönü, *age.*, s. 318, Sonyel, *age.*, s. 19.

³⁶ Lenin, 29 Ekim 1922'de İngiliz *Observer* gazetesine verdiği demeçte Boğazların Türk hakimiyetinde olmasının ulusal bağımsızlıkla ilgili olduğunu söylemiş, Boğazların barış ve savaş sırasında savaş gemilerine kapalı olması gerektiğini ancak ticaret gemilerine açık olması gerektiğini belirtmiştir. Sonyel, *age.*, s. 25 ve Rıza Nur, *Lozan Hatıraları, Boğaziçi Yayınları*, İstanbul 2019, s. 82-83.

Müttefik Devletlerle yaptığı görüşmelerde karşılıklı uzlaşma eğilimi Sovyetleri endişelendirirken Türklerin Ruslarla temas sağlaması da Müttefikleri endişelendiriyordu³⁷. Çiçerin, Boğazların Türk kontrolünde olmasını savunurken Türk heyeti İngilizlerin tezini kısmen benimsemişti. Buna göre Boğazlar bütün devletlerin gemilerine açık tutulacaktı³⁸.

Bu görüş, *The Alliance Review* gazetesinde arka arkaya yapılan iki haberle duyurulmuş, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin aralarında bir anlaşma imzalamış olabilecekleri yazılmıştır³⁹. Müttefiklerin isteğine göre, Boğazlar barışta ve savaşta ticaret gemilerine açık olacak, Karadeniz'deki en büyük filonun kuvvetini geçmemek üzere savaş gemilerinin geçişi serbest olacak, Boğazlar, Karadeniz'e komşu devletlerle Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya ve Amerika temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından tahkimattan tecrit edilecekti⁴⁰. Boğazlar sözleşmesinin temeli İngiltere'nin yaklaşımı olsa da Türkiye denge politikası izlemiş ve Boğazlara Karadeniz dışı ülkelerin sınırlı girişini savunmuştur⁴¹.

Boğazların statüsü, ilk konu olması ve uluslararası mahiyette olması itibariyle Amerikan basınının takip ettiği en önemli konulardan biridir. Öyle ki, Boğazların savaş gemilerine kapalı olması 4 Aralık 1922 tarihli *The Alliance Review*'da manşetten verilmiş, Boğazların yönetiminin henüz netleşmediği belirtilmiştir⁴². Başta İngiltere olmak üzere, Müttefik Devletler Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin tezini savunmasına sıcak bakmamakta, Boğazların savaş gemilerine kapalı olması gerektiğini ve uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesini istemektedirler⁴³.

Amerikan heyeti ise vatandaşının olduğu her yere Amerikan savaş gemilerinin girebilmesi gerektiğini söylemiştir⁴⁴. ABD, konferansta gözlemci sıfatını terk ederek "açık kapı" ilkesi doğrultusunda Boğazlar konusuna müdahil olmuştur⁴⁵. Amerikalı delegelerin elinde konferansa gelirken Deniz Bakanlığı tarafından hazırlanmış 10 Kasım 1922 tarihli bir talimatname vardır. 16 maddeden oluşan bu talimatnameye göre, Boğazların yönetimi tek bir devlete bırakılmamalı, Türkiye, coğrafi konumunun getirdiği avantajı diğer ülkelerle de paylaşmalı, Boğazlar yönetimi konusunda yetersizliğini kabul etmelidir. Eğer Boğazların idaresi için uluslararası bir komisyon oluşturulursa ABD de diğer devletler gibi eşit haklara sahip olmalıdır⁴⁶.

³⁷ Gönlübol ve Sar, *age.*, s. 46.

³⁸ Karacan, *age.*, s. 116.

³⁹ "Russo-Turkish Alliance may Grow from Meet," *The Alliance Review*, 5 Aralık 1922, s. 12.

⁴⁰ Karacan, *age.*, s. 118; İnönü, *age.*, s. 341; Hale, *age.*, s. 47.

⁴¹ Oran, *agm.* s. 221.

⁴² "Dardanelles Big Problem at Lausanne Meet Today," *The Alliance Review*, 4 Aralık 1922, s. 2.

⁴³ "Pope Appeals in Behalf of Christians," *The Daily Journal Herald*, 6 Aralık 1922, s. 1.

⁴⁴ Karacan, *age.*, s. 118.

⁴⁵ Özkan, *age.*, s. 283.

⁴⁶ Özkan, *age.*, s. 283-284.

9 Aralık 1922’de *The Alliance Review*, Associated Press’den aktardığına göre Türkiye, Boğazlar konusunda Sovyetler Birliği’nin etkisi altında kalmaktan çıkmıştır⁴⁷. Zaman geçtikçe Türkiye daha uzlaşmacı davranmakta, Karadeniz’deki askeri ve sivil gemilerin sınırlanması ve Boğazların güvenliğinin sağlanması konularında daha esnek kararlar vermeye hazırdır⁴⁸. 20 Aralık’ta İsmet Paşa, “ılımlı ve uzlaşmacı” üslupta bir konuşma yapmış, Müttefiklerin 1 Şubat 1923’teki son oturumunda Boğazlar Sözleşmesi’nin son metnini imzalamıştır⁴⁹. Sonunda Boğazların askerden arındırılmasına ve uluslararası bir Boğazlar Komisyonu’nun kurulmasına karar verilmiştir⁵⁰.

Azınlıklar

I. Dünya Savaşı’ndan sonra Uluslararası Sürekli Adalet Divanı tarafından tanımlanmış olan azınlık kavramı “bir devlette yerleşmiş bulunan ve nüfusu ayrı bir ırk, dil ya da dinden oluşan toplumsal gruplar”ı ifade etmektedir⁵¹. Savaş sonuna kadar, azınlık unsurların korunmasında dil, din ve etnisite esas alınmış, bu unsurlara din ve vicdan özgürlüğü gibi bireysel hakların yanında anadilde eğitim hakkı, yeni ibadethanelerin kurulması gibi kolektif haklar da girmişti⁵². I. Dünya Savaşı’ndan sonra azınlıklarla ilgili olarak yapılan düzenlemeler dört başlık altında toplanmaktadır: Azınlıkların korunmasıyla ilgili özel anlaşmalar (1919’da Paris Barış Konferansı’nda İtilaf Devletleri ile Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan ve Ermenistan arasında yapılmıştır), savaş sonrasında imzalanan barış antlaşmaları (Avusturya ile St. Germain, Bulgaristan ile Neuilly, Macaristan ile Trianon ve Türkiye ile Lozan Antlaşmaları), ikili anlaşmalarda azınlıklarla ilgili düzenlemeler (Avusturya-Çekoslovakya, Almanya-Polonya, Polonya-Çekoslovakya, Yunanistan-İtalya başta olmak üzere çeşitli anlaşmalar) ve Milletler Cemiyeti (MC) önünde yapılan tek yanlı deklarasyonlar (MC’ye katılma önkoşulu olarak Arnavutluk, Litvanya, Letonya, Estonya, Finlandiya başta olmak üzere bazı ülkelerin azınlıklarını koruyacaklarına dair yaptıkları bildirimler)⁵³. Bu metinler azınlık uyruklarına beş hak kategorisini garanti ediyordu: İlgili ülkenin yurttaşlığı, yaşamın korunması, bireysel özgürlük ve inanç özgürlüğü, kanun karşısında eşitlik ve azınlık dilinin kullanılması ve eğitim, din ve yardım amaçlarına tahsis edilen kamu fonlarından yararlanma⁵⁴.

⁴⁷ “Turkey Breaks Pact with Russ at Peace Meet,” *The Alliance Review*, 9 Aralık 1922, s. 1 ve Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. 1, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s. 230.

⁴⁸ “Draft of Peace Treaty will be Presented for Conference,” *The Alliance Review*, 19 Aralık 1922, s. 1.

⁴⁹ Demirci, *age.*, s. 102.

⁵⁰ Oran, *agm.*, s. 235; Hale, *age.*, s. 47.

⁵¹ Ülkü Bilgin, *Azınlık Hakları ve Türkiye*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 18.

⁵² Bilgin, *age.*, s. 42.

⁵³ Bilgin, *age.*, s. 42; Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlıklık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesininin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1993, s. 9-10.

⁵⁴ Bilgin, *age.*, s. 43.

Lozan'da azınlık "gayri müslimler" olarak tanımlanmıştır. Azınlıkların korunması, Sèvres Antlaşması'nın aksine, ayrı bir bölüm olarak değil, daha az önemsendiğini gösterir biçimde, Siyasal Hükümler başlığı altında ele alınmıştır⁵⁵. Gayri müslimleri ilgilendiren en önemli konuların başında mübadele ve Patrikhane'nin konumu gelmektedir. Bu konuyu Lord Curzon Türk heyetine 11 Aralık 1922'de gece yarısı bildirmiş ve Türk heyetinin genel sekreteri de saatin geç olması dolayısıyla durumu İsmet Paşa'ya bildirmemiştir⁵⁶. Curzon, Türk heyetini hazırlıksız yakalamak istemektedir. Aslında azınlık sorunu, İtalyan temsilci Marki Garroni tarafından kapitülasyonlar komisyonunun bir alt komisyonunda ele alınması önerilmiş, ancak Curzon, buna müdahale etmişti. Curzon, konunun önemine ve "dünya çapındaki konumuna" değinerek konunun kendisinin başkanlık ettiği birinci komisyona devredilmesini sağlamıştır⁵⁷. Bunun üzerine İsmet Paşa, 12 Aralık'ta önceden hazırladığı bir bildiriye üç saat okumuş, dış tahriklerin sona ermesi, mübadelenin gerçekleşmesi ve Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin dışında kalan diğer gruplar hakkında söz sahibinin Türk hükümeti olması gerektiğini belirtmiştir⁵⁸.

Daha Lozan'a gelirken Türk heyetine, azınlıklara ilişkin ilk konunun mübadele olduğu bildirilmişti⁵⁹. Müttefik Devletler, MC'nin önerisiyle mübadele konusunda 1922'de Nobel Barış Ödülü alan Dr. Nansen'i görevlendirmişlerdi. Dr. Nansen "siyasi niteliği olmayan, yatıştırıcı olan ve büyük katkı sunabilecek" biri olarak nitelendirilmiştir⁶⁰. Dr. Nansen, göçmenlerin zor şartlar altında bulduklarını belirtmiş, iki ülkenin ekonomileri açısından bu durumun bir anlaşmayla çözüme kavuşturulması gerektiğini söylemiştir. *The Alliance Review*'ün haberinde yer aldığına göre Nansen, ekonomileri tarıma bağlı iki ülkede en azından gelecek yıl için ekime geçilebilmesinin zorunluluk taşıdığını ve hukuki statüleri netleştikten sonra göçmenlerin hemen yeni yerlerine yerleştirilmesi gerektiğini söylemiştir⁶¹. *The Alliance Review*'un 4 Aralık 1922'de aktardığına göre, Nansen, altı yüz bin Rum'un Anadolu'dan gönderildiğini, bir bu kadar daha Rum'un gönderilmeyi beklemekte olduğunu belirtmiştir⁶².

Bu konuya dışardan bir müdahale de görülmektedir. *The Daily Journal Herald*'da yazıldığına göre Papa, İstanbul'da yaşayan Rumların korunmasına dikkat çekmiş, bu talebe karşı İsmet Paşa hemen cevap vermiştir⁶³. İsmet Paşa, konunun

⁵⁵ Oran, agm., s. 225.

⁵⁶ Karacan, age., s. 127. Ayrıca bkz. İnönü, age., s. 349 ve Demirci, age., s. 97

⁵⁷ Demirci, age., s. 97.

⁵⁸ Karacan, age., s. 129. Ayrıca bkz. İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Reisliği'ne, 13 Aralık 1922, Şimşir, age., s. 26.

⁵⁹ Oran, agm., s. 330.

⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Nilgün Nurhan Kara, "Türk-Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen," *Tarih Okulu Dergisi*, S. 38, Şubat 2019, s. 491-511.

⁶¹ "Actual Work of Lausanne Begins," *The Alliance Review*, 21 Kasım 1922, s. 11.

⁶² "Dardanelles Big Problem at Lausanne Meet Today," *The Alliance Review*, 4 Aralık 1922, s. 2.

⁶³ İsmet Paşa'nın Papa'nın müdahalesi konusunda İcra Vekilleri Reisliği'ne telgrafi için bkz.6 Aralık 1922, Şimşir, age., C. 1, s. 18.

Türkiye tarafından dikkatle takip edildiğini söylemiş ve Müttefik Devletlerin sorunu Yunanistan lehine çözüme kavuşturmak istediğini belirtmiştir⁶⁴. 21 Aralık 1922'deki haberde görüldüğü üzere Venizelos'la Rıza Nur arasında Rumların göç ettirilmesi ve mübadele üzerine sert tartışmalar yaşanmış, oturma başkanı görüşmelere ara vermek zorunda kalmıştır. Buna göre Anadolu'dan Rumların uygunsuz şartlarda göç ettirildiğini ve bundan Ankara hükümetinin sorumlu olduğunu belirten Venizelos'a Rıza Nur karşılık vermiş, Türk-Yunan Savaşı'nın sonuçlarından Türkiye'nin değil, Yunanistan'ın sorumlu olduğunu söylemiştir⁶⁵. Sonunda Türk ve Yunan heyetlerinin uzlaşmasıyla 30 Ocak 1923'te sivil rehinelere ve savaş tutsaklarının değişimini konu eden anlaşma ile Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi imzalanmıştır⁶⁶. Buna göre Batı Trakya Müslümanları ve İstanbul'da yaşayan Rumlar hariç olmak üzere mübadele gerçekleşmiştir. Bunun yanında Patrikhane meselesi görüşülürken Rıza Nur'un TBMM üyelerine gizli celsede okunan 2 Mart 1923 tarihli telgrafta, azınlıklar konusunun zor geçtiğini ve bu konuda bütün Hristiyanların birlikte hareket ettiklerini ve Lozan'ın "papazlarla dolmuş" olduğunu belirtmiştir⁶⁷.

Rumların yanında Müttefik Devletlerin önem verdiği bir diğer azınlık grubu da Ermenilerdi. Lord Curzon'a göre Türkiye'deki azınlıklar meselesiyle bütün dünya ilgiliydi. Müttefikler Türklerle savaşmaya başladıkları zaman hedeflerinden biri de Anadolu'daki Hristiyan azınlıkları korumak ve kurtarmaktı. Curzon, "Ermenilerin Berlin Antlaşması'ndan beri korunduğunu" söylüyordu⁶⁸. İngiliz temsilciye göre Rumlar, Yahudiler, Asuriler, Keldaniler ve Nasturiler de azınlıkların içinde yer almalıydı. Sonunda Curzon, azınlıklar için üç istekte bulundu: Geniş bir genel af, askerlikten para karşılığında muaf tutulma ve serbest gidiş geliş⁶⁹. Bu noktalar, MC tarafından bir temsilci aracılığıyla da kontrol edilecekti. Ertesi gün tekrar ele alınan bu konuda İsmet Paşa, azınlıklara "medeni âlemin kabul ettiği hakların" tanınacağını belirtmiş, hiçbir Türk toprağının Ermeni yurdu için parçalanamayacağını söylemiştir. Azınlıkların gidip gelmeleri sorunu ise Türk kanunlarının hâkim olacağı bir durumdu. İsmet Paşa, bütün bunların Türkiye'nin iç meselesi olduğunu söylemiş, MC'den herhangi bir temsilcinin kontrolünü de kabul etmeyeceklerini ifade etmiştir⁷⁰. Buna karşı söz alan Lord Curzon, MC'nin kontrolünden bahsederken "Biz Cemiyet-i Akvam'ın müdahalesinden

⁶⁴ "Pope Appeals in Behalf of Christians," *The Daily Journal Herald*, 6 Aralık 1922, s. 1.

⁶⁵ "Verbal Row Calls Halt in Morning Peace Meet," *The Alliance Review*, 21 Aralık 1922, s. 1.

⁶⁶ Oran, agm., s. 220 ve "Fear Results in Abrupt End of Near East Conference," *The Alliance Review*, 30 Ocak 1923, s. 1.

⁶⁷ Nilüfer Erdem, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, S. 33, Güz 2016, s. 112. Patrikhane ve dış politika hakkında bkz. Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, "Lozan Antlaşması ve Sonrasında Dış Politika Ekseninde İstanbul Rum Ortadoks Patrikhanesi," *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, Cilt II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 13-15 Kasım 2013, ss. 1073-1088.

⁶⁸ Karacan, age., s. 127.

⁶⁹ Karacan, age., s. 128 ve Ertan, agm., s. 217.

⁷⁰ Karacan, age., s. 130.

korkmuyoruz. Çünkü ellerimiz temizdir” demiş, Türkiye’yi de bu cemiyete üye olmaya davet etmiş ve Türkiye’nin MC’nin azınlıklarla ilgili kararlarını kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. İsmet Paşa, buna karşılık barış imzalandıktan sonra Türkiye’nin cemiyete gireceğini söylemiş, “Bizim ellerimiz bilhassa temizdir” cevabını vermiştir⁷¹. Bu cevap konferansta büyük yankı uyandırmıştır.

Türkiye’nin MC üyeliğinin İngiltere tarafından gündeme getirilmesi ve bunun İsmet Paşa tarafından onaylanması, *The Alliance Review*’da manşetten verilmiştir. Associated Press’ten verilen habere göre İsmet Paşa’nın sözleri, azınlıkların haklarının MC tarafından garanti altına alındığı şeklinde yorumlanabilirdi. Ne var ki, Ermeniler için ayrı bir oluşuma kesinlikle gidilmeyecek ve azınlıklar askerlik hizmetini ifa edeceklerdir⁷².

Aslında azınlıklar konusu İngiltere için birincil öncelikte değildi, ama Musul sorunu zora girdiğinde Türkleri “hizaya getirmek için ustalıkla kullanılan yararlı bir araçtı.”⁷³ İngiltere’nin Ermeni anayurdu konusundaki talebinde de bunu bir pazarlık unsuru olarak kullanmaktan öte bir niyeti yoktu. Daha konferans toplanmadan önce, Amerikan heyeti başkanı Child ile Lord Curzon arasında yapılan bir görüşmede Curzon, Ermenilere toprak verilmesi konusundaki hiçbir öneriye İtalya ve Fransa’nın sıcak bakmayacağını düşündüğünü belirtmiş, Fransa’nın Kilikya’yı boşaltmaya hazırlandığını söylemiştir⁷⁴. Yine de, Curzon, Amerikan heyeti konuyu gündeme getirirse şahsen destekleyeceği sözünü vermiştir⁷⁵. Curzon Türklerle çatıştığı hemen her konuda Amerikan heyetinin yorumunu istemekte, İsmet Paşa’yı yalnız bırakmaya çalışmaktadır.

Amerikan heyeti ise Ermenistan kurulması konusuna sıcak bakmakta, Müttefiklerin Ermenilere birçok defa teminat verdiklerini belirtmektedir. Child’a göre, Sèvres Antlaşması ile başta İngiliz ve Fransız yöneticiler olmak üzere Müttefik temsilcileri çeşitli zamanlarda Ermenistan kurulması konusunda olumlu tavır takınmışlardır⁷⁶. Child, ayrıca azınlıklarla ilgili olarak Amerikan yönetiminin çok emek sarf ettiğini, yalnız bir komitenin yetmiş beş milyon dolar harcadığını söylemiştir⁷⁷. Daha öncesinde ise 1919 yılında ABD’nin Türkiye’nin doğusunda oluşturulabilecek olan Ermeni mandası için General Harbord’ı Anadolu’ya gönderdiği unutulmamalıdır.

⁷¹ İnönü, *age.*, s. 355; Karacan, *age.*, s. 133; Demirci, *age.*, s. 101.

⁷² “Turkey Ready to Join League of Nations,” *The Alliance Review*, 14 Aralık 1922, s. 1.

⁷³ Demirci, *age.*, s. 100.

⁷⁴ Kemal Çiçek, “Amerikan Ermeni Derneklerinin Faaliyetleri,” *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 2005, s. 125.

⁷⁵ Çiçek, *agm.*, s. 126.

⁷⁶ Bu teminatların bazıları şu şekilde sıralanabilir: İngiltere Dışişleri Bakanı’nın 11 Mart 1920 tarihli konuşması, İngiltere Başbakanı’nın Avam Kamarasında 29 Nisan 1920 tarihli konuşması, Fransa Cumhurbaşkanı Poincaré’nin Kilikya Ermeni Başpiskoposu’na 16 Şubat 1919 tarihli mektubu, Müttefik Yüksek Konseyi’nin 8 Mart 1921 tarihli kararları, Müttefik Dışişleri Bakanlarının 26 Mart 1922 tarihli kararı ve Milletler Cemiyeti’nin 22 Eylül 1922 tarihli kararları. Armaoğlu, *agm.*, s. 517.

⁷⁷ Ertan, *agm.*, s. 218.

Konferansın ilk günlerinde Ermeniler, ABD Başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir arazinin belirlenmesi, Erivan Cumhuriyeti'nin sınırlarının doğu illerinden toprak verilerek genişletilmesi, Kilikya'nın da bu sınırlar içine dâhil edilmesi ve denizden çıkış için bir liman verilmesi yönünde isteklerini sunmuşlardır⁷⁸. ABD dışında yaşayan Ermeniler de Türkiye topraklarında Ermenistan kurulması konusunda ABD'den yardım istemişlerdir. Örneğin konferansın ilk günlerinde İsviçre Ermenilerinden bir heyet Amerikan baş delegesi Child'ı ziyaret ederek Amerikan heyetinin Ermeni davasını desteklemesini istemiş, Child da bu konunun MC tarafından ele alınması gerektiğini belirtmiştir⁷⁹.

Bütün bu isteklerin ardından Lord Curzon 12 Aralık 1922'de gündemin maddeleri arasında Ermenistan'ın kurulmasını da sunmuş ve Müttefik Devletlerin Sèvres Antlaşması'ndan itibaren bu yöndeki çabalarını anlatmıştır⁸⁰. Curzon, bu konuda dünya kamuoyunda bir beklenti oluştuğunu, Türkiye'nin Asya'da bulunan topraklarından bir kısmının Ermeni yurdu olarak tahsis edilmesini önermiştir⁸¹. Hemen hemen aynı günlerde, Lozan'daki Ermeniler de bir balo düzenlemiştir. İsmet Paşa da "Ermenilerin faal olduğunu ve şiddetli propaganda yaptıklarını" Heyet-i Vekile Reisliği'ne gönderdiği telgrafta bildirmiştir⁸². Yani, Lozan'da Türk heyeti üzerinde, Ermenilerin istekleriyle ilgili olarak çok yönlü bir baskı vardır.

Bu baskı verilen haberlere de yansımaktadır. *The Alliance Review*'ün aktardığına göre ABD, Ermenistan'ın kurulması için Kongre'den yirmi milyon dolar yardım yapılması kararını çıkarabilecekti ve Avrupa'nın katkısıyla Ermenistan'ın kurulması mümkün olabilecekti⁸³. ABD, gözlemci olarak katılmasına rağmen ülkesinde yaşayan Ermeni lobisinin isteğiyle, Ermenistan'ın kurulabileceğini düşünmektedir⁸⁴.

Rıza Nur, anılarında Amerikan heyetinin Anadolu'da Ermenistan kurulmasıyla ilgili konuşmasını şöyle anlatmaktadır:

20 Kânunuevvel içtimanda Amerika delegesi Ermeniler için bir Ermeni yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lazım olduğunu söyledi. Ben de, mademki Amerikalılar insaniyet için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir, o halde onlara Amerika'da yer versinler dedim. Niçin, dediler. Çünkü Türkiye'de henüz konfor yoktur. Amerika tamamıyla teşkilatı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlektir. Ermeniler orada daha çok rahat olurlar, dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Zabıtnameye bunu koymamışlar. Montanya, yarın yılbaşdır, bunu yılbaşı hediyesi olarak ver, dedi. "Bizde yılbaşında

⁷⁸ Ertan, agm., s. 215.

⁷⁹ Armaoğlu, agm., s. 516.

⁸⁰ İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Reisliği'ne, 12 Aralık 1922, Şimşir, *age.*, s. 26.

⁸¹ Çiçek, agm., s. 127.

⁸² İsmet Paşa'dan İcra Vekilleri Reisliği'ne, 16 Aralık 1922, Şimşir, *age.*, s. 30.

⁸³ "American Delegation has Big Financial Plan," *The Alliance Review*, 30 Aralık 1922, s. 1.

⁸⁴ Bu lobicilik faaliyetlerini yürütenlerin bazıları Armenia America Society (AAS) ve The American Committee for Armenian Independence (ACAI) idi. Bkz. Çiçek, agm., s. 119-141.

hediye vermek adeti yoktur. Hem bu Hristiyan yılbaşısıdır. Hem de sizde var, siz verin” dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük. Celse de kapandı. Bunu da zabıtnameye koymamışlar⁸⁵.

Amerikan heyetinden başka, bu konuda ısrarcı olan başka aktörler de vardı. Örneğin, Osmanlı Devleti’nin 1912-1913 yıllarında Dışişleri Bakanı olmuş olan Noradunkyan, İsmet Paşa’yı ziyaret etmiş, Ermenistan kurulması talebinde bulunmuştur⁸⁶. İsmet Paşa, bunun mümkün olmadığını söyledikten sonra eğer bu talep devam ederse Ermenilerle Türklerin arasındaki samimi ilişkilerin yıpranacağını söylemiş, Noradunkyan’ın yeniden kendisini ziyarete geleceğini bildiğini ama kendisinin onu kabul etmeyeceğini belirtmiştir⁸⁷. Bir süre sonra başkanlığını İsviçreli bir profesörün üstlendiği bir heyet de İsmet Paşa’yı ziyaret etmiş ve aynı talepte bulunmuştur. İsmet Paşa bu heyete “Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Savaşı boyunca uğraştıktan sonra dört yıl daha uğraştık. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok önemsiz kalır. Çok az gelirsiniz” cevabını vermiştir⁸⁸. Bu konu alt komisyonda görüşülürken Başkan Montagna, görüşme planına aykırı olarak “komisyona gelen bir heyeti dinleyelim” diyerek Ermeni ihtilalcilerden oluşan bir heyetin üyelerine söz vermeye çalışmış, Türk heyetinden Rıza Nur, şu cevabı vermiş ve toplantıyı terk etmiştir:

İtilaf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. (...) Ermenilere mükafat lazımsa siz verin. El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklal vermeliymiş. Biz bunlara kaniyiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler... Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere derhal verelim⁸⁹.

Azınlıklar konusu görüşülürken, görüşmelerin kesintiye uğrayacağıyla ilgili ilk haber gündeme gelmiştir. Konferansın kesilmesi tehdidinde İsmet Paşa, bunun sorumluluğunun Türkiye’de olmayacağını, azınlıklara Türk vatandaşlarıyla aynı hakların verildiğini söylemiş, “kesilme için azınlıklar meselesi bir bahane olarak kullanılırsa, bu hakikatler öğrenilince, bizim lehimize yükselecek ses o zaman sadece Ankara’nın sesi olmayacaktır” demiştir⁹⁰. 22 Aralık’ta İstanbul Yüksek Komiser Vekili Nevil Henderson, Lord Curzon’a gönderdiği gizli mesajda İsmet

⁸⁵ Nur, *age.*, s. 127-128 ve Armaoğlu, *agm.*, s. 517.

⁸⁶ Noradunkyan’ın ziyareti haberi için bkz. İsmet Paşa’dan İcra Vekilleri Reisliği’ne telgraf, 10 Aralık 1922, Şimşir, *age.*, s. 22.

⁸⁷ İnönü, *age.*, s. 350 ve Öymen, *age.*, s. 281. Armenian National Delegation Başkanı Noradunkyan, Fransa Dışişleri Bakanı’na yazdığı bir mektupta Kilikya’da bağımsız bir Ermenistan kurulması için destek istemektedir. Çiçek, *agm.*, s. 131.

⁸⁸ İnönü, *age.*, s. 352 ve Öymen, *age.*, s. 281.

⁸⁹ Nur, *age.*, s. 133, Öymen, *age.*, s. 281, Grew, *age.*, s. 73, İnönü, *age.*, s. 353.

⁹⁰ Karacan, *age.*, s. 134.

Paşa'nın 10 Aralık'ta Ankara'ya gönderdiği telgrafta görüşmelerin kesintiye uğrama ihtimalinin olduğunu söylediğini bildirmiştir⁹¹. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya gönderilen telgrafta da azınlıklar ve kapitülasyonlar konusunda hiçbir fedakarlıkta bulunulamayacağı bildirilmiş, aksi halde askeri tedbirlerin devam edeceğini söylemiştir⁹². Yani Türkiye kendi taleplerinin yok sayıldığı bir konferansta olmayı ve her ne olursa olsun barışı talep eden konumda olmayı kabul etmemektedir. Bu konumu 28 Aralık'ta *The Alliance Review* gazetesindeki "İlerleme kaydedilemedi" başlıklı haberde de görülmektedir⁹³.

Kapitülasyonlar

Kapitülasyonlar konusu konferansın gündemine ilk olarak 2 Aralık 1922'de "Yabancılar Uygulanacak Rejim"i tartışmakla görevli İkinci Komisyonun oturumunda gelmiştir. Toplantıda bulunan ABD Delegatesi Child, ABD'nin Müttefik Devletlerle kapitülasyonların sürmesi noktasında aynı görüşte olduğunu belirtmiş, kapitülasyon kelimesini kullanmadan "çağın ve adaletin gereklerine uygun, hakların ve yükümlülüklerin açıkça belirtildiği" yeni düzenlemeler yapılması gerektiğini söylemiştir⁹⁴. Amerikan heyetinden Grew'a göre ise herkes kapitülasyonların kalkması gerektiğini biliyor, bunların yerine herkesi tatmin edecek şekilde yeni düzenlemeler getirilmesi gerekiyordu⁹⁵. Ortak çıkarları göz önünde tutarak soruna uygun çözüm bulunması her iki tarafa da yarar sağlayacaktı⁹⁶.

Azınlıkların ve yabancıların Türk vatandaşlarıyla hukuki eşitliği, azınlıklar komisyonunun yanında kapitülasyonlar kapsamında da ele alınmıştır.⁹⁷ Müttefik Devletler kapitülasyonları mümkün olduğu kadar genişletmeye ve devamını sağlamaya çalışmaktadır. Türk heyetinden Hasan (Saka) Bey, kapitülasyonları 1914 Eylül'ünde yürürlükten kaldırılmış tek taraflı davranışlar olarak nitelendirmiş, Müttefik Devletler buna karşı çıkmışlardı. Müttefikler bu konuda beş yıllık bir geçiş dönemi öneriyor, bu ayrıcalıkların iki taraflı antlaşmalarla kabul edildiğini, tek taraflı feshedilemeyeceğini belirtiyorlardı⁹⁸. İtalyan delegeşi Montagna'ya göre

⁹¹ Öymen, *age.*, s. 263.

⁹² İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 30 Aralık 1922, Şimşir, *age.*, s. 44.

⁹³ "Fail to Make Progress," *The Alliance Review*, 28 Aralık 1922, s. 5. Aynı gün yayınlanan İngiliz *The Times* gazetesinde de Batılı devletlerle anlaşmaya yanaşmayan II. Mahmut dönemindeki Navarin Baskını hatırlatılmış, örtülü bir tehditte bulunulmuştur. Yazı şu cümleyle son bulmaktadır: "Bugünkü koşullar 1827 yılıyla aynı değildir, fakat o yılda verilen ders bugün Ankara, İstanbul ve Lozan'da da dikkate alınmalıdır. *The Times*, 28 Aralık 1922'den Ertan, agm., s. 220.

⁹⁴ Özkan, *age.*, s. 279.

⁹⁵ Grew, *age.*, s. 42. Fahir Armaoğlu'nun belirttiği üzere Lord Curzon Amerika Büyükelçisi Harvey'e ve Poincaré de Büyükelçi Herrick'e Ankara'nın bu konudaki kararlılığını ve kapitülasyonları devam ettirmenin kolay olmayacağını söylemişlerdir. Armaoğlu, agm., s. 492.

⁹⁶ Meray, *age.*, s. 5. Fahir Armaoğlu, İnönü'nün kapitülasyonlar konusunda ABD'yi kendi yanına çekmek için ayrı bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalamak istediğini belirtir. Armaoğlu, agm., s. 483.

⁹⁷ Daha Lozan Konferansı toplanmadan önce kapitülasyonlar konusunda *New York Times* gazetesinde "Türkler Yunanistan'ı yenmekle dünyayı yendiklerini sanıyorlar" denmiş, kapitülasyonların sadece Müttefik Devletler için değil ABD için de önemli olduğu vurgulanmıştı. Sonyel, *age.*, s. 34.

⁹⁸ Öymen, *age.*, s. 291.

Türkiye’de adli idarenin modernleşmesi için zamana ihtiyaç vardı. Montagna beş yıl için Türkiye’de yabancı ve Türk hukukçulardan oluşan bir danışman heyeti kurulmasını öneriyor, bu heyetin modern adli sistem için projeler hazırlaması gerektiğini söylüyordu⁹⁹. Buna göre ikisi Türk, üçü Uluslararası Adalet Divanı’nın asil ve yedek yargıçları arasından seçilmiş olan beş kişilik bir komisyon İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemeleri ile İstinaf Mahkemesi ve Yargıtay’a yeter sayıda hukuk danışmanı tayin edecekti. Bu komisyon ayrıca kanunları ve cezaevi şartlarını çağdaş hale getirmek için hukuk reformları hazırlayacaktı. Üçüncü olarak bu şehirlerdeki mahkemeler, karar verirken ve ilk soruşturmayı yaparken yabancı hukuk danışmanlarından en az biri bulunacaktı. Dördüncü olarak yabancıların konutlarının aranmasına dair kararlarda da en az bir yabancı hukuk danışmanının imzası bulunacaktı. Bütün bunların yanında bir yabancının tutuklanması halinde en geç 48 saat içinde yabancı hukuk danışmanının görev yaptığı en yakın mahkemeye sevk edilecek, bu yapılmazsa tutuklu serbest bırakılacaktı¹⁰⁰.

İsmet Paşa, bu önerileri değerlendirmek için 8 günlük bir süre istemiş, Lord Curzon kendisine 4 Şubat 1923’te Londra’ya döneceğini belirtmiştir. Bu görüşmeden sonra Müttefikler, 3 Şubat sabahı Türk tarafına biraz daha yumuşatılmış bir bildiri tasarısı sunmuşlardır. Buna göre yabancı hukuk danışmanlarının yetkileri biraz daha kısıyor, tutuklama, yabancıların konutuna girme ve arama gibi hallerde Türk makamlarının yabancı danışmanlarla görüş birliği içinde olmaları öngörülüyordu. Tutuklamalarda, salıverme halinde ancak kefaletle salıverme söz konusu olacaktı¹⁰¹.

Türk heyeti ise bu koşullara rağmen adli kapitülasyonların iç hukuk kurumlarıyla uyumlu olamayacağını savunmaktadır¹⁰². Müttefikler yabancılara tanınan özel yargılamaların sürmesini savunuyor, Türk hukuk sisteminin henüz gelişmediğini ve adaletin tesis edilmesinin güçlüğünden bahsediyordu. Amerikan baş delegesi Child’la görüşen İsmet Paşa, Türkiye’nin kendi içişlerini kendisinin yönetmesi prensibi konusunda hükümetinin talimatının çok sıkı olduğunu bildirmiş, Türkiye’de çok canlı bir milliyetçilik duygusunun mevcut olduğunu ve adli sistem bakımından da yabancıların haklarının güvence altında olduğunu söylemiştir¹⁰³.

ABD, adli kapitülasyonlar meselesi çıkmaza girince, arabuluculuk yapmıştır. Lord Curzon’un Child’a başvurusu üzerine İsmet Paşa ile Curzon bir araya gelmiş, bütün bir akşam bu konuyu görüşmüşlerdir. Curzon, Türkiye’de mahkemelerin, cezaevlerinin ve kanunların bu şekilde kalması üzerine ülkeye yabancı sermaye gelmeyeceğini söylemiş, İsmet Paşa ise “Bunlar zamanla düzeler” demiştir¹⁰⁴.

⁹⁹ Rıza Nur, anılarında Montagna Formülü’nü kendisinin yazdığını söyler. Nur, *age.*, s. 216-217.

¹⁰⁰ Armaoğlu, *agm.*, s. 499.

¹⁰¹ Armaoğlu, *agm.*, s. 499.

¹⁰² İnönü, *age.*, s. 403.

¹⁰³ Armaoğlu, *agm.*, s. 492.

¹⁰⁴ Armaoğlu, *agm.*, s. 497.

Görüşmeden herhangi bir sonuç alınamazken kapitülasyonların sürmesini isteyen ABD heyetine İsmet Paşa “Meksika’dan kapitülasyon talebinde bulunmuyorsunuz” demiştir. Child, “Doğru, zira orada bizim için kıymet teşkil eden çok az ticari faaliyetimiz var” karşılığını vermiştir¹⁰⁵.

Bu görüşmenin ardından ABD temsilcileriyle başka bir görüşme daha olmuş, ABD’nin İstanbul’daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol, Child ve Grew İsmet Paşa ile bir araya gelmiştir. Amiral Bristol’ün yürüttüğü konuşmada ABD heyeti beş noktaya vurgu yapmıştır. Yargıçların seçimi ve ücretlerinin azlığı dolayısıyla Türk yargıçlarına güven olmadığı, Medeni Kanun, Ticaret ve Ceza Kanunları başta olmak üzere diğer kanunlarda da şeriatın etkisinin olduğu, bunların yeniden düzenlenmesi gerektiği, muhakeme usullerini ve delillerin değerlendirilmesinin Türkiye’de mevcut olmadığı, konut dokunulmazlığının kanunlarla güvence altına alınmadığı ve yeni cezaevlerine ve çağdaş cezaevi yönetmeliklerine ihtiyaç duyulduğu¹⁰⁶. İsmet Paşa, bunların doğruluğunu kabul etmekle birlikte “şu anda Türk halkının kendi işlerine karışılmasını önleyecek bir bağımsızlıktan başka bir şey arzu etmediğini” söylemiştir¹⁰⁷.

The Alliance Review bu kapsamda Rıza Nur’un görüşlerine yer vermiştir. Buna göre Rıza Nur, yabancıların yargılanmasında Türk hukukunun geçerli olacağını söylemiş, ekonomik ayrıcalıkların da Türkiye lehine ayrıca gündeme geleceğini belirtmişti¹⁰⁸. *The Daily Journal Herald* da bu talepleri ve Türk tarafının cevabını haber yapmış, Türk tarafının herhangi bir kapitülasyonu kabul etmeyeceğini daha Aralık 1922’de yazmıştır¹⁰⁹. Ayrıca 27 Kasım 1922’de Amerikan heyetinin Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği telgrafta İsmet Paşa’nın Child’la yaptığı bir görüşmeden bahsedilmekte, Türk makamları tarafından adli ve mali alandaki kapitülasyonların devletin işlerine müdahale olarak yorumlandığı bildirilmektedir¹¹⁰.

Sonunda, Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra İsviçreli, İsveçli, İspanyol ve Hollandalı dört hukuk müşavirinin Türk hukuk sistemini beş yıl boyunca incelemesi kabul edilmiştir. Bu arada Türkiye adli reformlar yapmıştır. Bir müddet sonra bu yabancı uzmanlar Türk hukukunun medeni ülkelerdeki gibi çalıştığı raporunu vermişlerdir¹¹¹.

¹⁰⁵ Grew, *age.*, s. 79.

¹⁰⁶ Armaoğlu, *agm.*, s. 498.

¹⁰⁷ Armaoğlu, *agm.*, s. 498.

¹⁰⁸ “See Rift in Storm Cloud Hovering in Wake of Meet,” *The Alliance Review*, 6 Şubat 1923, s. 1; “Peace Parley in Near East Stalls Over Oil Rights,” *The Alliance Review*, 23 Nisan 1923, s. 1. Ekonomik açıdan kapitülasyonlara göre Türkiye, gümrüklerinde dilediği gibi tarifeler uygulamak ya da istediği ülkelerle karşılıklı ve eşit şartlı anlaşmalar yapmak hakkından yoksundu. Bkz. Aydemir, *age.*, s. 235.

¹⁰⁹ “Pasha’s Reply is Awaited at Lausanne,” *The Daily Journal Herald*, 29 Aralık 1922, s. 1.

¹¹⁰ Amerikan heyetinden Dışişleri Bakanlığı’na 767.68119/212: Telgraf, 27 Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d752>, 25 Aralık 2022.

¹¹¹ İnönü, *age.*, s. 404.

Musul Sorunu

Lozan'da Musul sorunu Lord Curzon'la Türk heyeti arasında geçen zorlu mücadelenin en önemli konusudur. Bilindiği gibi, Musul, 1916 Sykes-Picot Antlaşması ile Fransızlara bırakılmış, daha sonra 1920'deki San Remo Antlaşması ile İngilizlere bırakılmıştı. İngilizler, Mondros Mütarekesi'nden sonra, bölgede görev yapan komutan Ali İhsan Sabis'ten 9 Kasım 1918'de Türk birliklerini çekmesini istemiş, ilk önce bu reddedilmiş, sonrasında Yıldırım Orduları grubunun Halep'te İngilizlere yenilip Adana'ya kadar çekilmesi üzerine ve İstanbul'dan gelen emirle Nusaybin'e kadar çekilmişti¹¹². İngilizler Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak 15 Kasım 1918'de bölgeyi işgal etmiş, buna gerekçe olarak da bölgedeki Hristiyanların güvenliğini korumayı göstermişlerdi. O zamandan itibaren İngiltere Irak mandasının bir parçası olan Musul üzerinde söz sahibiydi.

İngilizlerin İstanbul'daki Yüksek Komiseri ve sonradan Türkiye Büyükelçisi olacak olan Horace Rumbold, konferanstan iki hafta önce 6 Kasım'da Curzon'a şöyle demişti: “Musul sorunu Türklerin yakın gelecekteki tavrının göstergesi olacak. Kemalistler burayı geri almak için çok bastırarak.”¹¹³ Türk heyeti, Musul'un Türkiye lehinde çözülmesi için İngiltere ile Amerika arasında bir denge tutturmaya çalışmış, bu süreçte Amerika ile yakınlaşmıştır. Örneğin 21 Aralık 1922'de İtalyan heyetinin verdiği akşam yemeğinde Amerikan heyetinden Child ve Grew ile biraraya gelen Rıza Nur, Musul petrollerinin Amerikalılar tarafından işletilmesini tercih ettiklerini belirtmiştir¹¹⁴. Bu teklif Ohio basınında yer almamasına rağmen birkaç gün sonra Musul konusu gazetelerde geniş yer bulmuştur. *The Alliance Review*'ün aktardığına göre, İngiltere bölgeden çekilmemekte kararlıdır¹¹⁵. Aynı gazetede birkaç gün sonra Atina'daki ajanstan bildirildiğine göre, Türkiye Musul'a yaklaşık altı bin kişilik bir askeri güç göndermektedir¹¹⁶. Ali Naci Karacan'ın yazdığına göre Lord Curzon, Türklerin Musul'da ısrar etmesi karşısında savaşın başlayabileceği tehditinde bulunmuştur¹¹⁷. Yazara göre İngilizler ilk aşamada Kerkük, Süleymaniye sancaklarıyla Musul vilayetinin kuzeyini geri vermeye hazırdılar, ama Musul şehrini muhafaza edeceklerdi. Türklerin savunduğu halk oylaması fikrine ise İngiltere bölgedeki Kürt ve Arapların cahil olduklarını söyleyerek sıcak bakmıyorlardı. Lord Curzon, hükümetine Türklere “petrol bulunma olasılığı olmayan dar bir şeridin verilmesini” önermiş, ama bu teklif “kabul edilebilir bir çözüm sağlamadığı” gerekçesiyle reddedilmiştir¹¹⁸. İngilizlerin Musul hakkındaki son teklifi şu idi: MC

¹¹² Cemal Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 40, Kasım 2007, s. 660.

¹¹³ Foreign Office 800/157, 6 Kasım 1922, Rumbold'dan Curzon'a, Curzon Evrakı'ndan Demirci, *age.*, s. 78.

¹¹⁴ Grew, *age.*, s. 62.

¹¹⁵ “Present Policy of Turk Envoys Warmly Flayed,” *The Alliance Review*, 27 Aralık 1922, s. 4.

¹¹⁶ “Re-Inforcements for Turkish Armies,” *The Alliance Review*, 30 Aralık 1922, s. 1.

¹¹⁷ Karacan, *age.*, s. 169.

¹¹⁸ Foreign Office 371/7966/E13812/13003/44'ten Demirci, *age.*, s. 106. Rıza Nur da anılarında böyle bir girişimden söz eder. Bkz. Nur, *age.*, s. 98-102.

Musul'a karma bir araştırma heyeti göndermeli ve bu heyet coğrafi, siyasal ve ırki incelemelerde bulunduktan sonra bir rapor hazırlamalı, sonrasında raporu MC'ye vermeliydi¹¹⁹.

Karacan'ın İngilizlerin Musul'u bırakacakları fikrinin doğruluğu tartışmalıdır. Zira 12 Ocak 1923'te *The Daily Journal Herald* gazetesinde İngiltere'nin Musul'u terk etmeyeceği yazılıyor, konunun daha sonra çözüleceği belirtiliyordu¹²⁰. İsmet Paşa da Heyet-i Vekile Reisliği'ne gönderdiği telgrafta İngilizlerin Musul meselesini barış görüşmelerinden ayrı, ikili görüşmelerde çözüme isteğini belirtiyordu¹²¹.

Musul sorunu toplantıların gündemine 23 Ocak 1923'te gelmiştir. İlk olarak İsmet Paşa İngiltere ile görüşmeleri içeren yirmi iki sayfalık bildiriye okumuş, bölgedeki nüfus oranlarını belirtmiştir. Bölgede yaklaşık 264.000 Kürt, 147.000 Türk ve 43.000 Arap vardı ve bölgenin toplam nüfusu 503.000 kişiydi¹²². Bu sayıları kabul etmeyen Lord Curzon, Musul'u bırakmayacaklarını ve konunun MC'ye aktarılabilceğini söylemişti. Bu düşünceler İngiliz kamuoyunun benimsediği düşünceler değildi. Örneğin dönemin İngiliz Başbakanı Bonar Law, yeni bir savaşın göze alınmayacağını söylemiş, Musul için askeri bir saldırının söz konusu olmadığını belirtmişti¹²³. Bu sırada Ocak 1923'te Mustafa Kemal de İzmit'te yaptığı Türk gazetecilerle yaptığı basın toplantısında Musul için yeni bir savaşa girilmeyeceği mesajını vermişti¹²⁴.

Ne var ki, görüşmelere ara verildiği sırada, 5 Şubat 1923'te United Press'den *The Alliance Review*'e aktarıldığına göre, Türkiye Musul'a saldırırsa İngiltere de Ankara'yı bombalamaya hazır¹²⁵. Ayrıca duruma MC tarafından müdahale edilmesini isteyen İngiltere bölgeye askeri birlik ve hava gücü göndermeye başlamıştı¹²⁶. *The Daily Journal Herald* da görüşmelerde Musul sorununun önemli bir yer işgal ettiğini yazmış, sorunun daha da büyüebileceğini ve savaş durumunun gerçekleşebileceğini yazmıştır¹²⁷.

Sonunda, Irak'la sınır saptanamamış ve dokuz ay içinde “dostça” bir çözüm yoluyla belirlenmesine karar verilmiştir. Sınır o zaman da belirlenemezse anlaşmazlık MC'ye götürülecekti. Bu aşamada, Türk ve İngiliz Hükümetleri, “kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı

¹¹⁹ Karacan, *age.*, s. 161.

¹²⁰ “Contention on Military Service Won by Turks,” *The Daily Journal Herald*, 12 Ocak 1923, s. 3.

¹²¹ İnönü, *age.*, s. 361.

¹²² Öymen, *age.*, s. 301 ve Oran, *agm.*, s. 260.

¹²³ Öymen, *age.*, s. 302.

¹²⁴ Hale, *age.*, s. 47.

¹²⁵ “British Air Forces May Bomb Angora,” *The Daily Journal Herald*, 5 Şubat 1923, s. 1.

¹²⁶ “Wants to Arbitrate Thoroughly,” *The Alliance Review*, 6 Şubat 1923, s. 4.

¹²⁷ “Three Danger Points, Anyone of Which may Cause War Unremoved at Lausanne,” *The Daily Journal Herald*, 7 Şubat 1923, s. 1.

olarak yükümleneceklerdi.”¹²⁸ Bu hüküm, Hindistan yolu üzerinde olan petrol zengini Musul’un İngiltere’ye bırakılması anlamına geliyordu¹²⁹. Çünkü MC’de güçlü bir İngiltere vardı ve bu kurumdan İngiltere kendi lehine bir karar çıkartacaktı¹³⁰.

Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra Ekim 1923’te İngiltere Türkiye’ye sorunun çözülmesi için ikili görüşmelerin başlamasını talep etti¹³¹. Konferans 19 Mayıs 1924’te Haliç’te toplandı. Türk heyetinin başında olan Fethi (Okyar) Bey, Türklerin ve Kürtlerin siyasal geleceklerini birleştirmiş olduğunu ve tam bir eşitlik içinde Cumhuriyeti kurduklarını söylemiş, bu bölgenin Türkiye’ye bırakılması gerektiğini ifade etmiştir. Yalnız Türk heyeti bir yenilik olarak Süleymaniye, Kerkük ve Musul kentlerini Türkiye’de bırakan bir sınır karşılığında buradaki petrolerde ortaklık vermeyi önermiştir.¹³² İngiliz heyetinin başındaki Irak Yüksek Komiseri Percy Cox ise Türk heyetinin beklemediği bir şekilde Hakkâri’de yaşayan Nasturileri ön plana çıkararak Hakkâri üzerinde de söz sahibi olmayı istemiş, toplantıyı çıkmaza sokarak konunun MC’ye gitmesini sağlamıştır. Toplantı 5 Haziran 1924’te kapanmış, 7 Ağustos’ta Hakkâri’de Nasturi ayaklanması başlamıştır¹³³.

Konu, 20 Eylül 1924’te MC tarafından görüşülmeye başlanmıştır. Türkiye’nin referandum isteği kabul edilmemiş ve bölgeye bir komisyon gönderilmesine karar verilmiştir. Tarafsız devletlerden oluşan ve gerekirse ilgili ülkelerle irtibata geçecek olan komisyon Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay Goulis ve İsveçli A. Wirsén’den oluşuyordu. Komisyon bölgedeyken İngiltere’nin kuzeye doğru sınırını genişletmesi ve çıkan çatışmalar üzerine komisyon 29 Ekim 1924’te Musul’u Hakkari’den ayırarak Brüksel Hattı olarak bilinen bir sınır çizmiştir¹³⁴. Komisyon 16 Temmuz 1925’te sunduğu raporda bölgedeki halkın Irak’a veya Türkiye’ye katılma konusunda çok istekli olmadığını belirtmiş, şu sonuca varmıştı: “Irak 25 yıl MC mandası altında kalacaktır, adaletin yürütülmesi ve okullardaki eğitim için Kürtlerden memur istenecek, Kürtçe resmi dil kabul edilecektir, manda biter ve Kürtlere özerklik sağlanmazsa halk Araplar yerine Türkiye’yi tercih edecektir ve bölgenin taksimine karar verilirse Küçük Zap Suyu sınır olabilir. Bu durumda Musul Türkiye’ye, Kerkük Irak’a kalacaktır.”¹³⁵ Bu arada bölgeye gözlemci olarak gelen Estonyalı generalin Türkiye tarafına girmesine izin verilmemiş, general MC’ye sunduğu raporda Türklerin bölgedeki Hristiyanlara kötü davrandığını yazmıştır. Bu dönemde Türkiye’de Şeyh Said isyanı da baş göstermiştir. Böyle bir ortamda 16

¹²⁸ Oran, agm., s. 223.

¹²⁹ Oran, agm., s. 223.

¹³⁰ MC’nin gücü ve görüştüğü konular için bkz. “League of Nations Showed Renewed Strength in 1924,” *The Daily Journal Herald*, 29 Aralık 1924, s. 3.

¹³¹ İnönü, *age.*, s. 423.

¹³² Oran, agm., s. 263.

¹³³ Oran, agm., s. 263.

¹³⁴ “Brief News Features,” *The Alliance Review*, 30 Ekim 1924, s. 14.

¹³⁵ Oran, agm., s. 264.

Aralık 1925'te Türkiye'nin katılmadığı MC Meclisi'nde Brüksel Hattı kabul edilmiş, sorun Türkiye'nin aleyhine karara bağlanmıştır¹³⁶.

Lozan Barış Konferansı'nın Kesintiye Uğraması (4 Şubat- 23 Nisan 1923)

Amerikan heyeti konferansın kopma ve kesintiye uğrama sebeplerini Müttefikler arasında oybirliği olmaması, Lord Curzon'un Türk milliyetçiliğini dikkate almaması ve Türklerin direnmesi olarak sıralamaktadır¹³⁷. Tarafsız gözlemci statüsüyle Lozan'da zaman zaman söz alan Child'a göre ABD'nin doğuda üç amacı vardı: ABD'nin fikri, ticari, insani ve mali çıkarlarını savunmak, milliyetlerine bakmadan insaniyetin çıkarlarını korumak ve barış temin etmek¹³⁸. *The Daily Journal Herald*'a göre konferansta başta kapitülasyonlar olmak üzere çeşitli konular hakkında çözüm yakın gözükmezken Türkiye'nin önünde üç karar vardı: Child'ın iknasıyla anlaşmayı bu haliyle imzalamak, görüşmeleri başka bir yere taşımak veya askeri güce başvurmak¹³⁹. Ayrıca Türkiye'nin ABD ile imzalamayı düşündüğü dostluk ve ticaret antlaşması da ABD'nin gündemindedir. Temsilci Grew'un anılarında belirttiği gibi İsmet Paşa, ABD ile ilişkilerin daha iyi olması için çabalayacaklarını söylemişti¹⁴⁰. Bu sıralarda Atatürk de Amerikan halkına bir mesaj göndermiş, bu mesajda iki toplumun gizli ve açık düşmanlara karşı bağımsızlık için mücadele ettiğini söylemiş, “ilerleme ve adalet etkeni olmak için” Türk halkının mücadelesinin devam ettiğini belirtmiştir¹⁴¹.

31 Ocak saat 11'den 4 Şubat Pazar akşamı saat dokuz buçuğa kadarki beş günlük zaman Lozan Konferansı'nın tarihinde “eşsiz bir kriz devresi” olmuştu¹⁴². 30 Ocak 1923'te *The Daily Journal Herald*'ın kaynağı olmayan haberine göre Türk heyeti, kendilerine verilen yüz elli sayfalık bildiriye, içinde karşı çıkılan unsurlarla metne son anda girmiş olan bazı noktalar olduğu için kabul etmemiştir¹⁴³.

İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinde görev yapan Andrew Ryan da Maslahatgüzar Henderson'a gönderdiği telgrafta Türklerin Misak-ı Milli temelinde bir barış istediğini yazmış, Boğazlar konusunda varılan nispeten kolay olan anlaşmaya Musul, kapitülasyonlar ve azınlıklar konularında varılamayacağını bildirmişti¹⁴⁴. 30 Ocak 1923 tarihli *The Daily Journal Herald*'a göre Fransız ve İtalyanlar, heyetlerini Lozan'da bırakma kararı almış ama Lord Curzon daha fazla ilerleme kaydedilemezse

¹³⁶ “A Decision Favorable to Britain,” *The Daily Journal Herald*, 15 Aralık 1925, s. 1.

¹³⁷ Armaoğlu, agm., s. 500.

¹³⁸ “Our Observers,” *The Alliance Review*, 28 Kasım 1922, s. 4, “Turkey Breaks Pact with Russ at Peace Meet,” 9 Aralık 1922, s. 1; Karacan, age., s. 187.

¹³⁹ “British Air Forces May Bomb Angora,” *The Daily Journal Herald*, 5 Şubat 1923, s. 1.

¹⁴⁰ Grew, age., s. 77. Görüşmelerde daha çok arabulucu rolünü benimseyen Amerikan heyeti 29 Ocak 1923'te Türk heyetine resmi bir yemek vermişti. Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey ve eşi, Hasan (Saka) Bey, Mustafa Şerif Bey ve İnönü yemeğe katılanlar arasındaydı. Grew, age., s. 85.

¹⁴¹ Şimşir, age., s. 371.

¹⁴² Karacan, age., s. 190. İnönü anılarında Lozan görüşmeleri esnasında uzun bir belirsizlik nedeniyle en sıkıntı çektiği günün 4 Şubat olduğunu söyler. İnönü, age., s. 412.

¹⁴³ “Would Avoid Parley Break at Lausanne,” *The Daily Journal Herald*, 30 Ocak 1923, s. 1.

¹⁴⁴ Foreign Office800/240, Ryan Evrakı, 9 Aralık 1922, Ryan'dan Henderson'a Demirci, age., s. 99.

ülkesine döneceğini belirtmişti¹⁴⁵. Fransız Dışişleri Bakanı ise Türklerle anlaşmak istediğini belirtmiştir¹⁴⁶. Aynı gün diğer gazetede Lord Curzon'un herkes için onurlu bir barış için çalışıldığı sözleri yer almış, bu antlaşmanın sadece Türkiye'ye değil, dünyaya da bir katkı olacağı ifade edilmiştir¹⁴⁷. 31 Ocak'ta Lord Curzon'un Esas Sekreter Yardımcısı Lindsay'a gönderdiği telgrafta da Türklerin savaşmayı düşünmedikleri ve sonunda anlaşmak zorunda kalacakları yazılmıştı¹⁴⁸. Başta İngiltere olmak üzere Müttefik Devletler hala Türkiye'nin egemenliğini (*sovereignty*) ve eşitliğini kabul etmemekte, Türk heyetinin önüne imzalayamayacakları bir metin koyarak bir krize neden olmuşlardı.

Bu krizin arabuluculuğunu Amerikan heyeti yapmıştır¹⁴⁹. Sonunda Lord Curzon, 161 maddelik antlaşma taslağıyla 7 ekini konferans temsilcilerine sunmuş, Türk heyetinin antlaşmayı kabul etmesini umduğunu belirtmiştir¹⁵⁰. Bu tasarı ultimatov havası taşımaktaydı. Türk heyeti bu tasarıyı dört gün içinde inceleyip cevaplandırmalıydı¹⁵¹. 3 Şubat Cumartesi günü antlaşmaya doğru gidildiği haberlerinin yayılması üzerine basın ilgisini daha da artmış, Musul meselesi ve adli kapitülasyonların sorun teşkil ettiği söylenmişti. 4 Şubat Pazar günü, Türk heyeti, günlerdir üzerinde çalıştığı antlaşma metnini Müttefik Devletlere sunmuş, Müttefik Devletler adli kapitülasyonların kaldırılmasını, Türk borçlarının yapılandırılmasını ve Trakya'da 20.000 asker bulundurabilme maddelerini kabul etmemişlerdi¹⁵². Amerikan temsilcisi Joseph Grew, antlaşmanın imzalanmayacağını anlaşıldığı üzerine sırasında Türk heyetinin tavrını şöyle anlatır:

Birdenbire üst kattaki kapının açılma sesi geldi. Herkes ayağa kalkarak merdivenlere doğru yöneldi. Bir anda İsmet görüldü, merdivenlerden aşağıya iniyor, delegasyonu da kendisini izliyordu. Silindir şapkasını çıkardı ve sağa sola doğru hafifçe eğilerek lobideki kalabalığı selamladı ve alabildiğince gülümseyerek oteli terk etti. Konferans başarısızlığa uğramış, imzalama olmayacaktı¹⁵³.

İsmet Paşa'nın otelden ayrılmasından sonra Lord Curzon'un odasına giden gözlemciler ve muhabirler, İngiliz Dışişleri Bakanı'nı oldukça sinirli bulmuşlar, onun Lozan'dan ayrılmak üzere trene binmek için hazırlandığını görmüşlerdi. Grew ve yanındakiler bir saat kadar İsmet Paşa ile hangi konularda anlaşmazlık yaşandığını konuşmuşlar, İsmet Paşa adli kapitülasyonlar deyince onu ikna etmeye çalışmışlardır. Sonunda bazı noktalarda ikna olan İsmet Paşa'nın yanından ayrılıp

¹⁴⁵ "Would Avoid Parley Break at Lausanne," *The Daily Journal Herald*, 30 Ocak 1923, s. 4.

¹⁴⁶ "Britain and France Now Split Apart," *The Daily Journal Herald*, 31 Ocak 1923, s. 1.

¹⁴⁷ "French Policy at Peace Meet Draws Turk Ire," *The Alliance Review*, 31 Ocak 1923, s. 1.

¹⁴⁸ Foreign Office 371/9063/E1301/I/44, Curzon'dan Lindsay'e Demirci, *age.*, s. 115.

¹⁴⁹ Babaoğlu, "Muhabereden Diplomasie: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar," s. 117, Grew, *age.*, s. 93-97.

¹⁵⁰ Karacan, *age.*, s. 192.

¹⁵¹ Aydemir, *age.*, s. 239.

¹⁵² Karacan, *age.*, s. 196.

¹⁵³ Grew, *age.*, s. 94.

Lord Curzon'un trenini yakalamak için yola çıkmışlar ama trenin hareket ettiğini görmüşlerdi. Grew'a göre Lord Curzon, sabırsızlığının kurbanı olmuştu¹⁵⁴.

The Alliance Review'ün 6 Şubat 1923'te İstanbul'dan bildirdiğine göre, İstanbul'dan adı verilmeyen bir siyasetçi barış kapısının kapalı olduğunu ama kilitli olmadığını söylemiştir¹⁵⁵. Ayrıca İzmir'de görev yapan bir Türk komutan, Müttefik kuvvetlerin İzmir'den çekilmelerini talep etmiştir¹⁵⁶. Sonunda Türk heyeti 7 Şubat 1923'te konferansı terk etmiştir¹⁵⁷.

Bükreş-Köstence yolu üzerinden ve Gülcemal vapuruyla 16 Şubat gece yarısı İstanbul'a ulaşan İsmet Paşa, Bükreş'te basına verdiği demeçte Lozan'da Türklerin prestijine karşı maddelerle dolu bir barış taslağının sunulduğunu söylemiş, kesintinin kendilerinden kaynaklanmadığını, bunun sorumlusunun Müttefik Devletler olduğunu belirtmiştir¹⁵⁸. Ayrıca Türkiye'ye gelmesinden birkaç gün sonra İsmet Paşa'nın Türk makamlarına konferansla ilgili raporunu sunacağı yazılmıştır. İstanbul'dan bildirilen imzasız habere göre, Ankara ve Moskova'nın Lozan'da bir dostluk anlaşması imzalamış olması kuvvetle muhtemeldir¹⁵⁹.

Lozan Antlaşması'nın İmza Süreci

Yaklaşık iki buçuk ay verilen aradan sonra Nisan ayında görüşmeler yeniden başlamış, Müttefik Devletler temsilcilerini değiştirerek daha yumuşak bir yaklaşım benimseyeceklerinin işaretini vermişlerdi¹⁶⁰. Buna göre İngiltere Lord Curzon'un yerine Türkiye Büyükelçisi Horace Rumbold'u, Fransa Bompard'la Barere'in yerine İstanbul komiseri General Pelle'yi ve İtalya Marki Garroni'nin yerine Montagna'yi göndermişti¹⁶¹. İkinci Lozan görüşmeleri 23 Nisan 1923'de saat 5'te Uşi'de Şato Otel'i'nde açılmıştır. Bu konferansta üç komisyon kuruldu. Birinci komisyon, Horace Rumbold'un başkanlığında siyasal konular ve toprak konularıyla, ikinci komisyon Pelle'nin başkanlığında mali konularla, üçüncü komisyon de Montagna'nın başkanlığında diğer konularla ilgilenecekti¹⁶². Konferansa katılanların yaptıkları konuşmalarda en kısa sürede uzlaşılarak barışın tesis edilmesinin hedeflendiği belirtilmişti.

Açılış konuşması yapanlardan biri de Amerikan delegesi Grew idi. Grew, Amerika'nın tarafsızlığına değinmiş, kendi çıkarlarını korumak üzere "Şark'ta açık

¹⁵⁴ Grew, *age.*, s. 97.

¹⁵⁵ "Assembly Meets," *The Alliance Review*, 6 Şubat 1923, s. 11.

¹⁵⁶ "Turks Demand Withdrawal of Allied Ships," *The Alliance Review*, 7 Şubat 1923, s. 13.

¹⁵⁷ "Ankara Envoys Leave Lausanne," *The Alliance Review*, 7 Şubat 1923, s. 13.

¹⁵⁸ Babaoğlu, "Muhabereden Diplomasiye: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar," s. 122.

¹⁵⁹ "Turkish Envoy to Lausanne Parley to Submit Report," *The Alliance Review*, 13 Şubat 1923, s. 1.

¹⁶⁰ Karacan, *age.*, s. 217. Bu iki buçuk ayda İnönü'nün TBMM'ye sunduğu görüşler için bkz. Zeki Arıkan, "Lozan Görüşmeleri ve TBMM," *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 2005, s. 61-82.

¹⁶¹ Karacan, *age.*, s. 218; Öymen, *age.*, s. 321, Grew, *age.*, s. 101, Demirci, *age.*, s. 162.

¹⁶² Karacan, *age.*, s. 218.

kapı” politikası izleyeceklerini söylemişti¹⁶³. Bu politikada yer alan önemli bir konu Chester Projesi idi. Amerikalı Tuğamiral Chester’ın ismini alan proje, 1908-1909 yıllarına dayanıyor ve kuzey ve güney Anadolu’yu demiryoluyla birbirine bağlamayı ve Ortadoğu’da maden ve petrol çıkarmayı hedefliyordu¹⁶⁴. Proje kapsamında ilk antlaşma 1914’te Fransızlarla yapılmış, Samsun-Sivas demiryolu ayrıcalığı verilmiş, yaklaşık 30 kilometre demiryolu inşa edilmişti. Ne var ki, I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla bu inşa sona ermişti¹⁶⁵.

The Alliance Review gazetesinde projenin Ortadoğu çıkarlarını tehdit edebileceğini düşünerek İngiltere ve Fransa tarafından onaylanmadığı yazılmıştır¹⁶⁶. Gazete, yaklaşık bir ay sonra Türk-Amerikan ilişkilerinin geliştiğini belirtmiş, bir ticaret antlaşmasının imzalanacağını söylemiştir¹⁶⁷. Bahsedilen dostluk ve ticaret antlaşmasının görüşmeleri Büyükelçi Grew’ün temsilciliğinde başlamış, görüşmeler kapitülasyonlar konusunda tıkanmıştır. Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra 6 Ağustos 1923’e kadar Lozan’da kalan İsmet Paşa kapitülasyonların hiçbir koşulda devam etmeyeceğini, Amerikan hükümetinin de Müttefik Devletlere sunulan koşulları kabul etmesi gerektiğini söylemiştir. Sonunda antlaşmanın Ermenistan’ın kurulmasını sağlamadığı ve ABD için çok faydalı olmadığı düşüncesinde olan Amerikan Senatosu, antlaşmayı onaylamamıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler birkaç yıl sonra başlamıştır¹⁶⁸.

Sonunda kapitülasyonlar ve borçlar konusunda anlaşmaya varan Müttefik Devletler ve Türkiye, 17 Temmuz’da işlerini bitirmiş ve komisyonlar son defa toplanmış, konferansın sonucu ve gelecek hakkında görüş bildirmişlerdir¹⁶⁹. 9 ay süren görüşmelerin ardından antlaşma 23 Temmuz 1923’te imzalanmıştır. Antlaşma ile *The Daily Journal Herald* gazetesi Türkiye’nin doğuda yeni bir güç olarak doğduğunu söylüyor ve Türkiye’nin Müttefik Devletlerle ilişkisine yeni bir boyut getirdiğini yazıyordu¹⁷⁰. İsmet Paşa de hatıralarında Mudanya Mütarekesi’nden itibaren Türkiye’nin siyasi bir imtihan verdiğini söyler ve barışın “bir damla kan akıtmaksızın ve bir taşı yerinden oynatmaksızın elde edildiğini” belirtir¹⁷¹. Atatürk de *Nutuk*’ta Lozan Antlaşması’nın Türk ulusuna karşı yüzyıllardan beri hazırlanmış

¹⁶³ Grew, *age.*, s. 113.

¹⁶⁴ Grew, *age.*, s. 103.

¹⁶⁵ “Chester Projesi (1923),” Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/chester-projesi-imtiyazi-1923> (25 Aralık 2022).

¹⁶⁶ “Chester Grant is Stumbling Block,” *The Alliance Review*, 23 Nisan 1923, s. 1.

¹⁶⁷ “Brief News Features,” *The Alliance Review*, 29 Mayıs 1923, s. 5.

¹⁶⁸ İnönü, *age.*, s. 417 ve “In Washington Today,” *The Daily Journal Herald*, 14 Mart 1925, s. 1. Bu görüşmeler için bkz. Grew, *age.*, s. 139-155. İki ülke arasındaki 6 Ağustos 1923’teki antlaşma için bkz. İsmail Köse, “ABD’de Türk-Amerikan Lozan Antlaşması’nın (6 Ağustos 1923) Onay Tartışmaları ve Onay Taraftarlarının Yayınlanmış Olduğu Kitapçık,” *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 44, Kayseri Temmuz-Aralık 2014, ss. 131-155.

¹⁶⁹ İnönü, *age.*, s. 410.

¹⁷⁰ “Signing of Lausanne Peace Treaty Gives Turkey a New Lease on Life as an Oriental Power and Clears up Turkey’s Relations with Allied Powers,” *Daily Journal Herald*, 24 Temmuz 1923, s. 1.

¹⁷¹ İnönü, *age.*, s. 413.

ve Sèvres Antlaşması'yla tamamlandığı sanılan, büyük bir suikastın yıkılışını ifade eden bir belge olduğunu ve Osmanlı dönemine ait, tarihte benzeri görülmemiş bir siyasi zaferin eseri olduğunu söyler¹⁷².

Sonuç

Lozan Antlaşması, Türkiye'nin siyasal ve iktisadi bağımsızlığını garanti altına almış, yeni rejim bu belgeyle kurulmuştur. Lozan Konferansı sırasında ABD, kamuoyunu "açık kapı" politikası hakkında bilgilendirmiş, Müttefik Devletlerin devam edeceğini öngördüğü kapitülasyonları kendisi için de istemiştir. Boğazlar konusunda ticaret gemilerinin serbestçe geçişini savunan ABD, azınlıklar konusunda da kendisini sorumlu hissetmiş, azınlıkların haklarının güvence altında olması gerektiğini savunmuştur.

Konferans, Ohio basınında da Türkiye'nin Batı dünyası karşısındaki başarısı olarak yorumlanmıştır. Konferansa gözlemci olarak katılan ABD, Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyonlar ve Musul konularının üzerinde durmuş, Amerikan kamuoyuna ABD'nin değerlerini hatırlatmıştır. Lozan Antlaşması'nı onaylamayan ABD, yeni rejimle ilişkisini Müttefik Devletlerden daha sonra başlatmıştır. 6 Ağustos 1923'te imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması da Senato tarafından onaylanmayacaktır. Bu anlaşmayı takiben 17 Şubat 1927'de diplomatik ilişkiler başlayacak, 24 Mayıs 1927'de Lozan'a gözlemci olarak katılan Joseph C. Grew, ABD'nin ilk Ankara Büyükelçisi olarak atanacaktır.

Kaynakça

Resmi Yayın ve Tutanaklar:

Harvey'den Dışişleri Bakanlığı'na, 12 Ekim 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d726>.

Amerikan heyetinden Dışişleri Bakanlığı'na, 25 Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d751>.

Fransa'daki Amerikan Büyükelçisi Herrick'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 26 Ekim 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d728>.

Amerikan heyetinden Dışişleri Bakanlığı'na, 9 Aralık 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d768>.

Amerikan heyetinden Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Kasım 1922, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1923v02/d752>.

Sürelî Yayınlar:

The Alliance Review

The Daily Journal Herald

¹⁷² *Gençler için Fotoğraflarla Nutuk*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara 2010, s. 513.

Kitaplar:

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt 1, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

Demirci, Sevtap, *Belgelerle Lozan*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Tarih, İstanbul 2011.

Eyüboğlu, İsmail, *Mudanya Mütarekesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Gençler için Fotoğraflarla Nutuk, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara 2010.

Gönlübol, Mehmet; Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.

Grew, Joseph C., *Lozan Günlüğü*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul 2002.

Hale, William, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993.

Meray, Seha L. (Çev.): *Lozan Barış Konferansı: Tutanak-Belgeler*, Takım I, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.

Nur, Rıza, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2019.

Öymen, Onur, *Çöküşten Zafere Lozan*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2022.

Özkan, Kenan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Sonyel, Salahi, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Şimşir, Bilal, *Lozan Telgrafları*, Cilt 1, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Makaleler:

Arıkan, Zeki, "Lozan Görüşmeleri ve TBMM," *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 2005, ss. 61-82.

Armaoğlu, Fahir, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika," *Bellekten*, C. 55/ S. 213, Ankara 1991, ss. 483-528.

Arsava, Ayşe Füsün, *Azınlık Kavramı ve Azınlıklık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1993.

Babaoğlu, Resul, "Sovyet Rusya Delegesi Vatslav Vorovsky Cinayeti ve İsmet Paşa'ya Suikast Tehlikesinin Yankıları," *Toplumsal Tarih*, S. 307, Temmuz 2019, ss. 44-50.

Babaoğlu, Resul, “Muhabereden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 35/S. 99, 2019, ss. 95-140.

Çiçek, Kemal, “Amerikan Ermeni Derneklerinin Faaliyetleri,” *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 2005, ss. 119-142.

Erdem, Nilüfer, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios’un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, S. 33, Güz 2016, ss. 105-134.

Erhan, Çağrı: “Lozan’ın Genel Çerçevesi,” *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2005, ss.11-16.

Ertan, Temuçin Faik: “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu,” *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. 2/S. 2, Güz 2000, ss. 209-225.

Kara, Nilgün Nurhan, “Türk-Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen,” *Tarih Okulu Dergisi*, S. 38, Şubat 2019, ss.491-511.

Cemal Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 40, Kasım 2007, ss. 643-691.

Köse, İsmail, “ABD’de Türk-Amerikan Lozan Antlaşması’nın (6 Ağustos 1923) Onay Tartışmaları ve Onay Taraftarlarının Yayınlanmış Olduğu Kitapçık,” *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 44, Temmuz-Aralık 2014, ss. 131-155.

Malkoç, Eminalp, “100. Yılına Giderken Lozan Barış Antlaşması Hakkında Değerlendirmeler,” *Toplumsal Tarih*, S. 307, Temmuz 2019, ss. 36-43.

Oran, Baskın, “Lozan Barış Konferansı,” *Türk Dış Politikası*, C. 1, Haz. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 215-238.

Sofuoğlu, Adnan; Yıldırım, Seyfi “Lozan Antlaşması ve Sonrasında Dış Politika Ekseninde İstanbul Rum Ortadoks Patrikhanesi,” *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu*, Cilt II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 13-15 Kasım 2013, ss. 1073-1088.

Uzun, Hakan, “Türk Heyeti’nin Lozan’a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa’daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53 (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2012, ss. 329-350.